

प्रकरण पाचवे

'कोंडवाडा' व 'बलुतं' मधील परस्परपूरकता

प्रकरण पाचवे

“कोंडवाडा” व ‘बलुतं’ मधील परस्पुरकता

(१) संदर्भ साम्यता :

दया पवार दलित साहित्यात एक प्रभावी साहित्यिक मानले जातात. पवारांनी आपल्या लिखाणाची सुरुवात ही काव्य लेखनापासून केलेली आहे. पवारांच्या सुरुवातीच्या कविता रोमॅटिक आणि वास्तव जीवनाशी कुठलेही साम्य नसणाऱ्या होत्या. परंतु हळूहळू पवार त्यातून बाहेर पडले आणि स्व अनुभवाकरिता ‘कोंडवाडा’ च्या रूपाने बाहेर पडल्या. कोंडवाड्यातील कवितेमागचा कॅनव्हास हा दया पवारांचा व्यक्तिगत आणि सामाजिक अनुभव आहे आणि म्हणूनच स्वतःच्या अनुभवाला पवार “सागरात हिमखंड पुरून उरावा तसे हे दुःख” म्हणतात एकंदरीत दलित साहित्याच्या स्वानुभवी प्रेरणेशी कोंडवाड्यातील कविता समानधर्मी आहेत. पवार खरे कवी म्हणून जरी प्रसिध्दीस आले, तरीही दलित साहित्यात आणि एकूणच मराठी वाङ्मय आणि इतर भाषिक क्षेत्रात पवार गाजले ते बलुत्यामुळे. बलुत्याने पवारांना नभूतो न भविष्यती अशा प्रकारची प्रसिध्दी मिळवून दिली. ‘बलुतं’ चे अनुवाद गुजराथी, कानडी, तामिळी, तेलगू, जर्मन इ. भाषेत प्रसिध्द झाले. त्यामुळे दया पवार भाषिक मर्यादा ओलांडून पलिकडे गेले. या आत्मकथनाला फोर्ड फाउंडेशनचा पुरस्कार मिळाला. ‘बलुत्यावरच आधारित ‘अछुत’ या नावाचा चित्रपटही निघाला बलुतं, त्यातील अनुभवामुळे भाषाशैली इ. सर्वच गोष्टींनी गाजले. अर्थातच पवारांनी स्वतःच स्वतःच्या आयुष्याची केलेली

चिरफाड कित्येकांना भावली नाही. काही समीक्षकांनी तर बलुत्यात “दया पवाराने दगडू मारूतीच्या आयुष्याचा लिलाव केला” असेही मत मांडले.

‘कोंडवाडा’ काव्यसंग्रहात जीवनानुभव मांडले आहेत. जे भोगले अनुभवले ते काही प्रमाणात बलुतं मध्ये आले आहेत. दोन्ही पुस्तकामध्ये बऱ्याच ठिकाणी साम्य दिसून येते. काही प्रसंग कोंडवाडा आणि ‘बलुतं’ या दोन्ही मध्ये आले आहे ‘कोंडवाडा’ व बलुत्यातील एकरूपतेबद्दल विचार व्यक्त करताना डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात “कोंडवाडा हा तर त्यांचा श्वास होता आणि ‘बलुतं’ हे शरीर”(१) यातून दोन्हीतील एकरूपता जाणवते. दया पवारांनी आपल्या मनातील भावना बाहेर काढल्या ह्या कोंडवाड्याच्या रुपाने. त्यांनी काही कविता लिहिल्या आहेत. ते त्यांनी जीवनात अनुभवलेले प्रसंग आहेत. त्यातून दलित म्हणून त्यांना जी प्रस्थापित समाजाने वागणूक दिली त्यांचा आराखडा ‘आवर्त’ या कवितेतून मांडला आहे. हिंदू-संस्कृतीने कुत्र्या, मांजराना जे अधिकार दिले आहेत ते अधिकारसुद्धा जीवंत माणसाला दिले नाहीत. ‘कुत्र्या-मांजरात त्यांनी धर्म शोधला परंतु गावकूसाबाहेरचा माणूस त्यांना दिसला नाही. म्हणून कवीने आपले विचार व्यक्त केले आहेत. देवाच्या प्रतिष्ठापनेच्या दिवशी गावात सगळीकडे आनंदाचे वातावरण पसरलेले असते आणि लगेच बोंब हेती.

‘रथाला म्हारडा शिवला हाणा, मारा साल्याला (२)’

आपण नेमके असे काय केले हे त्याच्या बालिश बुध्दीला समजत नाही. दगडाला देव मानणारी संस्कृती एक लहान मुलगा रथाला शिवतो ही घटना मान्य करत नाही. आपणाला हे लोक असे का वागवतात हे कळत नाही. फटक्याची शिक्षा त्याला खावी लागते. त्याच वेळी वडिल ज्यावेळी मायपांढरी पुढे पदर पसरतात, विनवणी

करतात. तेव्हा त्यांची सुटका होती. या प्रसंगामध्ये आणि लेखकांने औरंगपुरात सुट्टीला मामाच्या गावाला गेलेले असतात त्यावेळी एक व्यक्ती मारुतीच्या देवळात देवावर चप्पल घेऊन जात असतो. त्यावेळी लेखक हे दृश्य पाहण्यासाठी जातो. त्यावेळीचा प्रसंग यात साम्य पाहण्यासाठी मिळते. देवळात गेल्यामुळे त्यावर एका मराठा माणसाला संशय येतो आणि विचारतो “कुणाचं रं तू ? मी उत्तर देतो कसबेकडे आलोय. ते माझे मामा आहेत मराठा सणसणीत शिवी देतो ‘तुझ्या आयला ! देव बाटला ना!’ (३) त्यावेळी सर्व लोकांचे त्याच्याकडे लक्ष जाते. त्यांना त्यावेळी भरपूर मार मिळत असतो त्यात त्यांची आजी मायपांढरीपुढे पदर पसरते तेव्हा त्यांची सुटका होते. या दोन्ही प्रसंगामध्ये जरी वेगवेगळेपण असले तरी दोन्ही साम्य पाहण्यासाठी मिळते. लेखकांने भोगलेला अनुभव त्यांनी वेगवेगळ्या पध्दतीने मांडले आहे.

निरक्षर स्त्री असून सुध्दा शिक्षणाचे महत्व असणारी दगडूची आई तिला आपला मुलगा शिकूण मोठा झाला पाहिजे असे मनोमन वाटत असते. त्यासाठी ती कोणतेही कष्ट उपसण्यास तयार असते. काही वेळा मोळ्या विकून आपल्या लहान मुलांना शिकवत असते. महार समाजाला हिंदू संस्कृतीने कोणतेही अधिकार दिले नाहीत. उलट स्त्री म्हटल्यावर नंतर आणखी दयनीय अवस्था, आपले उरी बाळगलेले स्वप्न साकार होईल या आशेने ती वसतिगृहात स्यपांकिन म्हणून काम करत असते. त्यावेळीचा प्रसंग चित्रित करताना दया पवार म्हणतात

“याच आशेने आईने थापलेल्या

वसतिगृहाच्या भाकरी

विटाळात केलेल्या स्यंपाकाची

झालेली जीवघेणी विंटबना”(४)

“प्रक्षोभ” या कवितेमध्ये आईच्या जीवनातील प्रसंग चित्रित केला असून त्यात तिची झालेली विटंबना आणि ‘बलुत्यातील संगमनेर बोर्डिंग मधील एक प्रसंग मांडला आहे. दगडू ताट-वाटी घेऊन बोर्डिंग मधील जेवणाच्या हॉल मध्ये जात असतो. सारी मुलं एका सुरात गात असतात. “पचका झाला रं S पचका झाला SS ”(५) कोणी जेवावयास तयार नसतं दगडूच्या लक्षात येत नाही. नेहमीच विद्यार्थ्यांची ओरड चालू असते. त्यामुळे त्याच्या लक्षात येत नाही. परंतु ज्यावेळी समजते की आपल्या आईची पाळी आली असल्यामुळे मुले जेवत नाहीत. त्यामुळे त्यांना अपमान, अगतिकता, उपेक्षा यामुळे जो त्रास झाला त्याच बरोबर दुःख, व्यथा-वेदना झाल्या रडायची उबळ आली तरी रडता येत नव्हते. भावना अणावर झाल्या म्हणजे आईच्या कुशीत जाऊन दगडू रडतो या दोन्ही पुस्तकात असणारे सारखेपण जाणवते शाळा संपल्यानंतर नोकरी मिळते. ती पुर्वजांनी जो धंदा केला तोच त्यांच्या पुढ्यात येऊन पडतो. दलित म्हटल्यावर कोण चांगली नोकरी देणार आहे. ती ही खालच्याच दर्जाची व्हेटरनरी कॉलेजमध्ये क्लार्क कम लॅबोर्टरी असिस्टंट ही नोकरी असते. पहिल्या दिवशी कामावर गेल्यानंतर दगडू कोसळून पडतो “मला ईथेच का नोकरी लागते यांचे कारण समजंत. कोणताचं उच्चवर्णीय माणूस इथं नोकरी करणं शक्य नसतं.” महाराष्ट्रातील प्रत्येक तालुक्यातून जनावराचे शेण तपासणी करण्यासाठी येत असे त्याचे पाणी बदलणे, त्याचा रिपोर्ट तयार करणे नंतर डॉक्टर येऊन तपासणी केलेला रिपोर्ट पाठवणे.

असचं दुसरे एक खातं होते. त्याचं नाव ऑनॉटमी त्यात जनावराची चिरफाड होत असे ते खराब होऊ नये म्हणून त्यात अल्कोहोल भरणे हे दगडूचे काम. दया पवार बलुत्यात अनुभव चित्रीत करताना म्हणतात “हुकाला लावलेली, साल काढलेली

प्रचंड धुडं ती नासू नयेत म्हणून त्यांच्या नसानसातून अल्कोहोल भरणं हे माझं काम. हाताखाली काम करणारी क्लास फोरही महारचं ही मंडळी कोकणातही व्हेटरणरी डॉक्टरपेक्षा जनावरं सोलण्यात ही मंडळी एक्सपर्ट त्यांचा हा वडिलोपार्जित धंदा”(६)

ज्या दलित समाजाला आंबेडकरानी सांगितले म्हणून आपली जूनी कामे दलितांनी टाकून दिली. बलुतं मागणे बंद केली. जनावरांची साबूती काढणे सुध्दा बंद केले. परंतु त्याच्या नशीबी दुसरे काही येण्याऐवजी तोच धंदा त्याच्या पुढ्यात येतो. जो आपल्या पुर्वजांनी केला तो धंदा आपल्या नशीबी आला हिंदू-संस्कृतीने दलित यांना जी वागणूक दिली होती त्यात काही एक फरक पडला नव्हता. “तुम्ही कोणतेही लेबल लावा” तुम्हाला खालच्याच दर्जाची कामे करावी लागणार यातून दलितांना दिलेल्या वागणूकीचे दर्शन घडते.

आईवर ज्या प्रमाणे या संग्रहात कविता आहेत. त्याचप्रमाणे पवारांनी स्वतःच्या पत्नीवर आणि तिच्या समवेत भोगले गेलेल्या दुःखांनाही शब्दबद्ध केलेले आहे. “पहिलीरात्र” या सारखी कविता या दृष्टीने अभ्यासण्याजोगी आहे. पवारांचे लग्न झाल्यावर ती दोघेही मुंबईला येतात. कावाखाण्यात त्यांची काकू राहत असते. ती विधवा असते लग्नानंतर बरेच दिवस त्यांना पत्नी-सुखाचा सहवास घडलेला नाही. आपली पत्नी मुंबईला आल्यावर कवी म्हणतो.

“आहे ना अजब नगरी, एका खोलीत तीन चुली”

कावाखान्यात त्या एका खोलीत तीन-तीन कुटुंबं राहतात. तेथे या नव्या पत्नी-पत्नीला स्वतंत्र खोली मिळणार कुठून ? आणि म्हणूनच निजानीज झाल्यावर पवारांची पत्नी तेथे येते त्यावेळेस ती त्यांना स्वर्गातील परिच भासते. ठेवणीची पातळे काढून

भिंती तयार करते-त्यात त्या दोन जीवांचे जग निर्माग होते. त्याचवेळी बाहेरून बघणारे कुणी हसतात, कुणी खाकरतात, खाटेची फळी कुरकुरते आणि मग पवार म्हणतात

“तु जशी जवळ गं आली, तशी दूर दूर सरकली

सारी रात सुनी-सुनी, असू ढाळीत मालवली”(७)

ही कविता जरी स्वतःच्या पत्नीवर लिहिलेली असली तरीही तिच्यातून व्यक्त होणारे जीवन फार वेगळ्या प्रकारचे आहे. मुंबई सारख्या महानगरीतील सर्व सामान्य माणसाचे जगणे या कवितेत चित्रित केले आहे अर्थात या ठिकाणी पवारांची ही कविता वास्तव चितारणारी आहे. परंतु जमिनीवरच पाय ठेवून चालणारी कविता आहे. बलुत मधील लग्न झाल्या नंतर बायकोला घेऊन तिचे वडिल आलेले असतात त्यावेळी त्यांना काही दिवस एकत्र येता येत नाही काही दिसांनी ज्यावेळी एकत्र येतात, त्यातील जो प्रसंग चित्रित केला आहे त्यात महार समाजामध्ये वास्तवाचे दर्शन घडते. कावाखाण्यातील दलितांचे जीवन किती खुरुड्यासारखे होते. “कोडवाडा” या कवितेत दलित समाजाचे असणारे दुःख मांडताना दया पवार म्हणतात.

“शिळेखाली हात होता, तरी नाही फोडला हंबरडा

किती जन्माची कैद, कुणी निर्मिला हा कोडवाडा”(८)

पवारांच्या कोडवाडा या कवितेवरून हे अधिकच लक्षात येते. कोडवाडा या कवितेत गावकुसाबाहेरचा समाजात जन्माला आलेल्या दया पवारांचा विषादाचा स्वर आहे. हा विषाद व्यक्त करताना दया पवार म्हणतात त्याप्रमाणे युगानयुगे हातापायात मणामणाच्या बेड्या वागविल्या आहेत. आणि त्याचबरोबर गाळात रुतलेल्या हत्तीप्रमाणे

आगदी पशुतुल्य जीवन जगून ठार वाहिलेल्या आंकाक्षांचाही आहे. ही कविता जरी वैयक्तिक दुःखाचा अविष्कार करणारी असली तरीही यातील 'मी' हा मी राहात नाही, तर तो आम्ही बनतो. स्वतःबरोबरच सर्व समाजाच्याही वेदनांना शब्दबद्ध करतो. या मनुष्य निर्मित कोंडवाड्यात त्याच्या मनाची तगमग होते. आपण आणि आपला समाज हजारो वर्षांपासून या कोंडवाड्यातील कैदी आहोत. ही त्यांची भावना आहे. या कोंडवाड्यात जीवाची आणि मनाची असहाय्य कुतरओढ करणारे प्रश्न कवीला भेडसावतात आपल्याच नशिबाला हा कोंडवाडा का यावा ? परंतु हे प्रश्न अनुत्तरीत राहतात. कारण पुन्हा अश्वयुगातील घनदाट काळोख पुढे आ वासून उभा आहे आणि हीच दलित समाजाच्या वेदनांची परिसीमा आहे.

२) सौंदर्य स्थळे :

'बलुतं' हे दया पवारांचे आत्मकथन असले तरी या पुस्तकात जे विचार दया पवारांनी मांडले आहेत. बलुतं एक विचार देणारी कलाकृती म्हणून पाहण्यासारखे आहे. बलुतं आणि कोंडवाडा या दोन्ही पुस्तकात दलितांचे जीवन कसे असते याचे चित्रण आले आहे. बलुत या पुस्तकात सामाजिक विचार, राजकिय विचार, आंबेडकरवादी विचार तसेच दगडूचे वैयक्तिक जीवनविषयक विचार सर्व पुस्तकभर पाहवयास मिळतात.

'बलुत' हे केवळ दलित समाजाचे चित्रण रेखाटणारे आत्मकथन नाही. दलित चळवळीचा आंबेडकरांच्या विचारांचा एक विस्तृत काळाचा आढावा घेणारे असे ते केवळ समाज शास्त्रोपयोगी बाड नाही. दगडू पवार या दलित व्यक्तीची मुंबई धामणगाव तालुका गाव आकोला शेजारचा तालुका संगमनेर मुंबई असे एक वर्तुळ पुर्ण करणारी कहाणी आहे. यातील सामाजिकतेचे दर्शन प्रसंगानुरूप घडते. अकोला

तालुक्याच्या सामाजिकतेचे दर्शन घडते. दया पवार या संदर्भात लिहितात “तालुक्याचा गाव अकोला तिथून तीन-चार मैलावर माझ धामणगाव. गावाच्या नावात तशी अपूर्वाई नाही. रस्ता खूप धुळीचा. बैलगाडयामुळे चाकोऱ्या खूप खोलवर गेलेल्या. पावसाळ्यात रस्ता तर खूपच चिकचिक. कचेरी सोडली म्हणजे गावाला जाण्याचा रस्ता सुरू होतो.(९) दया पवारांनी आपल्या परिसराचे वर्णन केले आहे

शिक्षणाने दलित समाज सुधारेल असा आंबेडकरांचा आडाखा होता. दलितानी शिकावे स्वतःच्या पायावर अमे राहावे आणि हिंदू समाजाने लादलेली जाती-व्यवस्था जातीबंधने झुगारावीत हा आंबेडकरांचा विचार पवारांच्या जन्मापुर्वीच खेड्यात आणि शहरात पसरला होता धामणगावात महारवाडा तसा दरिद्रीच पण गावापासून फटकून राहणारा त्याला वेगळे टाकले होते असे नव्हे तर तो मनानं वेगळा राहात होता शिक्षणाचे महत्व सर्व दलित समाजाला पटून देण्यासाठी आंबेडकरांनी अनेक प्रयत्न केले. आपल्या समाजात जर सुधारणा करावयाच्या असतील तर समाजाला शिक्षण देणे ही महत्वाची गोष्ट आहे. दया पवारांनी आपल्या आईच्या माध्यमातून शिक्षणाचे महत्व चित्रित केले आहे “आपला मुलगा शिकून मोठा साहेब व्हावा” दया पवारांनी शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले आहे. त्याच बरोबर एका गरीब व दलित स्त्रीच्या आपल्या मुलाबद्दल असणारी भावना व्यक्त झाली आहे.

दगडूची आई आपला पती जिवंत असताना त्यांच्या नावाने बोट मोडी “मांझ कपाळच फुटक” म्हणून नशिबाला दोष देई पण पती मेल्या नंतर त्याच्या आठवणीने तासानतास रडत बसे “तुझ्या दादानं कसं म्ह्या अंगला पाच बोट लावली न्हाईत, म्हणून हुंदके घायची. आई सांगायची तु हा दादा जेवायला बसला म्हजी त्याचं सारं

ध्यान चुलीकडं मागं बायकोला टोपलीत भाकर हये, का न्हाई ? तवलीत कोरडयास राहिलं की न्हाई याची तो काळजी घ्यायचा''(१०) या प्रसंगातून दगडूच्या आईच्या आपल्या पती विषयीच्या भावना प्रतिबोधित होताना दिसतात. वडिलांच्या दातृत्वाबद्दल तालुक्यात चांगल्या बोलणाऱ्या व्यक्ती होत्या. दगडू जेव्हा मोठा होतो, नोकरीला लागतो त्यावेळी गावाकडे गेल्यानंतर काही गावातील मंडळी दादांच्या बद्दल असणारी भावना व्यक्त करताना म्हणतात “काय, रे पोरा, तू किती चिकट ! कुणाला पैसा खर्चायला नको, तुहा बाप बघ कसा व्हता ! ममईहुन आला की महारवाडयात दारु-ताडीच्या मटणाच्या पाट्या होत आणि तू कपभर चहा पाजत न्हाईस व्हय” दगडूच्या वडिलांबद्दल असणारी गावाकडील मंडळीची भावना आहे.

दया पवारांनी कोंडवाडा या काव्यसंग्रहामध्ये “पावसापावसा तू आलास” या कविते मध्ये विद्रोह जरी व्यक्त केला असला तरी ह्या कवितेमधून काल्पनीकता आली आहे. त्यामुळे कवितेच्या सौंदर्यात भर पडली आहे दया पवार म्हणतात,

“पावसा पावसा यायचे असेल

तर असा तसा येऊ नकोस

मुसळावाणी ये

पुन्हा एकदा जगबुडी होऊ दे ”(११)

जरी या काव्यपंक्तिमध्ये विद्रोहाचे दर्शन होत असले तरी कल्पनाविलास केला आहे. दगडू हायस्कूलमध्ये असताना नाटकात काम करण्याचे वेड त्याला लागलेले त्यामुळे त्याला सहाजीकच आपण एखादा तमासगिर व्हावे असे वाटे. नाटकामुळे आपल्या अभ्यासाचे मात्रे होत आहे असे त्याला समजत नाही. “आपण नट व्हाव,

अंस स्वप्न तरळून जायचं”(१२) या प्रसंगात दगडूची काल्पनिकता चित्रित झाली आहे.

कावाखान्यातील दलित वस्तीत ही फार सोवळपणा नव्हता गोलपिठ्याची वेश्या घरी आणण्यात कुणाला चमत्कारीकपणा वाटत नव्हता. लेखकांचा तात्याकाका याही पुढे जाणारा. काकू आंगाला हात लावू द्याची नाही म्हणून त्यांनी एक देखना हिजडाच घरी आणला. लोकांना तात्याची सहानुभूती वाटत असते. काकू सरळ फुटपाथवर जाऊन बसायची ज्या गोष्टीच्या भांडवलावर मध्यम वर्गीयांचे घर फुटले असते बाहेरच्या समाजाने छी, थू केली असती कादाचित सनसनाटी म्हणून एखादी साहित्यकृतीही निर्माण झाली असती ती गोष्ट सहजपणे स्वीकारणारा कावाखान्यातला समाज एकाच शहरात राहूनही दोन दोन समाजिक गटात विभागलेला दिसतो. त्यांच्यात लैंगिक वासनेबाबतच्या दृष्टिकोणात केवढा फरक असतो.

पवार जागोजागी आंबेडकराचे विचार मांडण्याचा प्रयत्न करतात. अगदी who where the shudras चा उल्लेखही करतात. पण पवारांना स्वतःचीही विचारशक्ती आहे आणि स्वातंत्र्य आहे. रायरंदाचा खेळ हा खास महारांचे मनोरंजन करण्याचा खेळ हे रायरंद वर्षातून एकदा उंटावरून येत. ते गावात उतरत नसत त्याबद्दल पवार लिहितात “मला आजही मोठी गंमत वाटते जे महार गावाच्या तालेवाराचं मनोरंजन करीत त्यांचेही मनोरंजन करणारे कुणी असावेत ना? भारतीय समाजव्यवस्थेतील गुंतागुंतीची विलक्षण वीण पाहून माझी तर मतीच कुंटीत होते. साऱ्यांचा असा नकळत अहंकार पोसलेला”(१३) जाती व्यवस्था टिकून राहण्यासाठी ज्या काही सामाजिक रीती रूढी आल्या यात म्हसोबाच्या पुजेचा मान महारांचा व पिराच्या ऊरसाचा मान महारांना

जेवण वगैरे रीतीही येतात त्यामागच्या हेतूवर पवार नेमकेपणाने बोट ठेवतात.

बाबासाहेबांचे नेतृत्व पर्वता एवढे मोठे होते नंतर निर्माण झालेली राजकारणी लोंक स्वार्थासाठी मरत होती. बाबासाहेबांनंतर दुरुस्त आणि नादुरुस्त असे दोन भाग पडले प्रत्येकजण आपला कोण दुसऱ्याचा कोण असे वागू लागला. त्यात दादासाहेब गायकवाड आणि दादासाहेब रुपवते असे दोन गट रिपब्लिकन पार्टीत पडतात. त्यात पश्चिम महाराष्ट्रात जिल्हावर गट पडले. त्यातही एक वार्डट म्हणजे महार सोडून इतर दलित लोंक या पार्टीत सामिल झाले नाहीत. प्रत्येक पुढारी आपण इतरांपेक्षा वेगळे कसे आहोत हेच दाखवून देत होता. आपण इतरांपेक्षा श्रेष्ठ आहोत ही भावना मनात ठेवून आपली स्वतंत्र सोय करीत कुठल्यातरी एखाद्या घरात कोंबडी आणि दारु चापायचे. फाटक्या तुटक्या कपड्यातील अनुयायांनी आपल्या सारखा कडक कपड्यातील माणसाबरोबर चालावे हे त्यांना सहन होत नाही. ते अनुयायांना फटकरतात. कुणी त्यांच्या घरी गेले तर त्याला दरवाजातून हाकलून लावीत. एखादा माणूस दलित पुढाऱ्याकडे गेलाच तर तो पुढारी पहिल्या प्रथमच जिल्हा विचारीत. कार्यकर्ता कोणत्या गटातील आहे हे ओळखता यावे.

ही रिपब्लिन पुढारी मंडळी नुसते संस्थानिक झाले. आपल्याला हव्या त्या लोकांना जवळ करू लागली आणि नको त्यांना कटवू लागली. बाबासाहेबांच्या नावावर नाही नाही ते उद्योग करू लागली. समाज-परिवर्तन, बुद्धधम्म या सर्व गोष्टी भाषणात राहिल्या आणि स्वतःच्याच पोळीवर तूप आढण्याची स्पर्धा सुरु झाली. बाबासाहेबांनी दलित समाजात निर्माण केलेली प्रेरणा चेतविलेली, ती हळूहळू विझू लागली. एका पुढाऱ्याने तर सर्वावर कडी केली. एका खेड्यातील जयंतीच्या निमित्ताने हे पुढारी

महाराज सभा घेतात. त्यात त्याचा ढोंगीपणा किती आहे याचे चित्रण दया पवारांनी केले आहे. यावर डॉ. रमेश धोंडगे म्हणतात, “दलित नेतृत्वात असे ढोंग होते का? यजमानाच्याच पत्नीशी अतिप्रसंग करणारा दलित पुढारी किंवा गाडीत बसल्यावर सोयिस्कर पणे इतरांची कामे विसरणारा दलित मंत्री ही या ढोंगांचीच उदाहरणे आहेत”(१४) कोंबड्याचे भरपेट मटन खातात आणि त्याच घरात झोपतात. रात्री त्यांच्या वासना चाळवतात, घरातील बाईंशीच अतिप्रसंग करण्याचा प्रयत्न करतात हिच मोठी दलित समाजाची शोकांतिका झाली होती. त्यामुळेच आंबेडकरानंतर दलित समाजाला मोठे नेतृत्व मिळू शकले नाही. त्यामुळे दलित समाज नेतृत्वापासून पोरका बनला.

३) व्यक्तिमत्त्वाची स्पष्टता :

दया पवारांचे बालपण कधी खेड्यात तर कधी शहरात गेले मुंबईच्या बकाल वस्तीत दारू व बाहेर ख्याली जीवनाच्या आहारी गेलेले त्यांचे वडील दादा पुढे लवकरच निवर्तल्यावर, त्यांच्या आईवर कुटूंबाच्या उदर निर्वाहाची जबाबदारी येऊन पडते. आई गावकीची कामं करून मुलांचा संभाळ करित होती. त्यामुळे लहानपणा पासून त्यांच्या वर आईने केलेले संस्कार घडले त्यामुळे दगडूचे व्यक्तिमत्व वेगळेच घडले नाहीतर वडिल असते तर ते अनेक वार्डट मार्गाकडे वळले असते.

दगडूच्या जीवनात सर्वात महत्व आहे ते त्याच्या आईला म्हणून ‘बलुत’ ही आत्मकथा दगडूने आपल्या आईला अर्पण केली आहे. तो लिहीतो “आई तुझ्यामुळे दलितांच्या विराट दुःखाचं दर्शन झालं” दगडू च्या जीवनात आईचे महत्व किती आहे यांचे दर्शन येवढ्या वाक्यातून स्पष्ट होते. दगडू वयात येतो तेव्हा हळूहळू त्याला मुलींचे

आकर्षण वाटते बानू नावाची एक मराठ्याची मुलगी व आपण परस्पराकडे कसे आकर्षित झालो त्या “काफलव्ह” ची कहाणी दगडूने सांगितली आहे. अर्थात ही बानू म्हणजे एक प्रतिष्ठित कॉंग्रेस पुढाऱ्याची मुलगी. हे आकाशाला लागलेल फळ आपल्याला आप्राप्त आहे. या प्रखर वास्तावाची जाणीव झाल्यावर दगडूने संयमपूर्वक तिचा नाद सोडला याच काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकारण, समाजकारण यांचे आकर्षण दगडूला वाटू लागले आणि दगडू त्यात हळूहळू सक्रिय सहभागी होऊ लागतो आंबेडकरांच्या विचाराने त्या वयातही भूरळ घातली होती. राजकारणामुळे सर्व दलित समाजात आणि दगडूत बदल होत गेला. त्यावेळी दगडू म्हणतो “मी जसा बदलत होतो तसा महारवाडाही बदलत होता”(१५) दगडूवर राजकारणाचा परिणाम झाला होता. त्याचे बालपण व किशोरपण येथील समाज व्यवस्थेमुळे कोळपलं होते. जातीयतेच्या असंख्य इंगळ्या त्यांना डसल्या होत्या अंधश्रद्धामय वातावरणात पवारांचे बाल्य व किशोरवस्था, त्यांची शिक्षण विषयक आवड, नवनवीन अनुभवांचे, नैसर्गिक शरीर बदलाचे अर्थ शोधणारे मन, त्यांचे सामाजिक भान आणि सुसंस्कृत व समुद्ध मनाला आलेले व्यक्तिगत अनुभव अशा विविध पातळ्यांवरून पवारांचा प्रवास सुरू होता. या सबंधी “त्या पवारांच्या बालपणाची ही महान शोकांतिका आहे त्याच काळात दया पवारावर चागले सस्कार बिंबवले गेले असते तर त्याच्या बालमनाने उंचउंच झेप घेतली असती तर त्याला इथले आकाश संचार करण्यास मोकळे असते... पण पवारांच्या वाट्याला ते उंच आकाश कधी लाभलेच नाही. म्हणूनच ही संवेदनशील मनाच्या समाजातून तुटत जाण्याची आणि ते तुटणे जाणवल्यामुळे अधिकच एकाकी होण्याची कहाणी बनते”(१६) असे बाळकृष्ण कवडेकरांना वाटते. स्वजातीच्या मुलांत खेळणेही त्याला आवडत नसे ग्रामीण आणि नागर अशा दुहेरी जीवन जगावे लागणाऱ्या

लेखकाची दुभंगलेली मानसिकता जीवन प्रवासात आढळते ते या विषयी लिहितात. “माझ बालपण कधी खेड्यात तर कधी शहरात गेल माझी मानसिकता दुभंगलेली-जरासंधासारखी दोन दिशांना फेकलेली ”(१७) त्याचे मानसिक दुभंगलेपण या प्रसंगातून जाणवते.

दगडूचा विवाह सई नावाच्या अतिशय देखण्या परंतु अडाणी, अशिक्षित महार मुलीशी होतो. त्याला ती मनोमन आवडत असते. तिच्यावर मनापासून प्रेम असते. परंतु कालांतराने त्यांच्या सुखी जीवनाला कीड लागते त्यामुळे त्यांच्या संसारात वादळ निर्माण होते असते. सई संबंधी आवतीभवती कुजबुज सुरु होते. सायकल दुकानातील एका मेहबूब नावाच्या तरुणावरून दगडूची आई सईवर संशय घेते. दगडू तिला पुरावा दाखव म्हणून सांगतो. त्याचे मानसिक दुभंगलेपण इथेही जाणवते. नळावर कपडे धुत असताना त्याच्या मनामध्ये संशयाचा कलहोळ निर्माण होतो. बायकोला सभेला जातो म्हणून सांगून तिचा पाठलाग करत असतो आणि त्यावेळी मेहबूब एका कोपऱ्यात तिच्याशी बोलत असताना दिसतो. मेहबूब विषयी संशयाने पछाडला जाते. तो तिला रात्रन-दिवस तिला छेडत असतो. त्याचे वजन घटते सईला त्याच्या मनाचा अंदाज येत नाही. तो तिला माहेरी सोडायचा विचार पक्का करतो. टि. बी. चे कारण सांगून तिला माहेरी पाठवतो. वास्तविक त्याच्यासारखा सुज्ञ माणूस एवढ्याशा किरकोळ कारणावरून आपल्या बायकोचा संशय घेतो. ही गोष्ट मनाला न पटणारी आहे. इतरांसारखीच त्याच्या सारख्याकडून अपेक्षा नाही. बायकोच्या चरित्राचा संशय येताच तोही सामान्यहून सामान्य होतो. या ठिकाणी असा का वागतो. बानु किंवा गऊ यांच्या बरोबरच्या प्रेम-प्रकरणात आणि सईबरोबरच्या संबधात जमीन-अस्मानाच फरक आहे. पहिल्या दोघी

त्यांच्या प्रियेसां होत्या पण सई त्यांच्या लग्नाची बायको असते. तो तिच्या सौंदर्यावर आकर्षित झालेला असतो. मनोमन तिचे रूप त्याला आवडत असतं. बानू किंवा गऊ प्रकरणाबाबत प्रश्न निर्माण होऊ शकत नाही. पण सई प्रकरणात त्याची निश्चितच चूक आहे तर तिने त्याच्या मित्राबद्दल अगोदरच त्याला सांगितलेले आहे. ती भामटी म्हणावी तर तसेही काही दिसत नाही.

त्याने तिला पुर्णपणे न्याय दिला नाही. बानू आणि गऊ यांच्या प्रकरणात ज्या पध्दतीने त्याने स्वतःची समीक्षा केली. त्याच पध्दतीने मात्र तो सईच्या बाबतीत वागलेला नाही. त्या दोन्ही वेळचा तटस्थपणा सईच्या वेळी कोटे गेला? बानू म्हणजे अभाळातील चांदणी आहे असे समजून बानूला सरतो तशाच प्रकारे सईच्या प्रकरणात तिची काही चूक नसेल असे त्याला का वाटू नये? हा प्रश्न मनासमोर अभा राहतोच ना ? तरी तिची चूक असलीतर तिला माफ का करत नाही. जन्माने जसा तो दलित आहे मनाने जसा तो जरासंधासारखा दुभंगलेला आहे, तसाच तो एक पुरुषही आहे आणि दलितपणाच्या भोगवट्याबरोबर पुरुषपणाही त्याने भोगलेला आहे. म्हणूनच दगडू तिला क्षमा करू शकला नसावा. अर्थात सईला तो विसरू शकला नाही हे ही तितकेच खरे एकाच वेळी तिची आसक्ती आणि घृणा वाटायची ती या बाबतीत अज्ञानी आहे "बलुत्यात" तिला या सर्व प्रकरणाची माहिती आहे असा कोटेही उल्लेख नाही. आपल्या नवऱ्याला टी.बी. झालाय म्हणूनच आपण माहेरी आहोत अशाच खुळ्या समजूतीत ती आहे. त्यानंतर एक दोन वेळा मुलीला घेऊन त्याच्याकडे येते परंतु तिला भाडे खर्च देऊन परत पाठवतो. दगडू म्हणतो त्याप्रमाणे ती मात्र मनातून तूटता तुटत नव्हती. सईशी तो इतका एकरूप झालेला आहे की तिला अयुष्यात कधीच विसरत

नाही. त्याचा मित्र एकदा त्याच्यासाठी बाई ठरवतो पण ती बाई त्याच्या समोर नागडी उभी राहिली तरी त्याच्या देहाला वासनेच्या मुंग्या येत नाहीत याचाच अर्थ दगडू अजूनही सईत अडकलेला आहे असाच होतो. त्याचे मानसिक दुभंगलेपण त्याचा घात करते. एकीकडे त्याच्या मनातील संशय पक्का होत आहे. पण त्याच वेळी मात्र सई त्याच्या मनातून जातही नाही आणि म्हणूनच सई प्रकरणात तो दोषी आहे हे जरी मान्य केले तरीही त्याचा फार मोठा दोष त्याला न देता त्याच्या मानसिक दुभंगलेपणालाच घावा लागेल.

पुढे पवारांनी, सईने म्हाताऱ्या माणसाबरोबर लग्न केल्याचा, तसेच त्याच्या मुलीला मुरळी करून त्याच्या समोर नाचवीण असा निरोप कळतो तेव्हा सईच्या अद्यःपतनाला आपणच जबाबदार आहोत असे त्यांना वाटते आणि विषण्ण होतात. आपल्या या मनःस्थितीच्या सदर्भात दया पवार लिहीतात "ही सततची बेचैनी हा माझा खरा स्थायीभाव आहे ही जवळजवळ जेव्हा संपेल तेव्हा स्वतःचेच कडेवर घेऊन मी चाललो आहे असं वाटते आणि ह्यात मला मरणप्राय दुःख होईल" (१८) यातून आपले दुभंगलेपणाचे चित्रण लेखकाने केले आहे.

काकूला दगडू त्याची आई, पत्नी, बहिण कावाखाण्यात आलेले आवडत नसते ते तिच्या जीवावर जगणार असतात. एका खोलीत राहावे लागणार होते म्हणून काकूला पटत नव्हते परंतु बाबाच्या धक्याने काकू काही बोलत नाही परंतु आईचे काकूचे सारखे भांडण होत असे त्यात दोष कुणाचा समजत नसे. "एवढं होत होतं, तरी आपण काकूच घर का बरं सोडल नाही" (१९) समजून सुध्दा नासमजलेची भुमिका दगडू घेत होता त्याला परिस्थितीच घ्यावयास लावत होती. अपुरा पगार खाणाऱ्या माणसांची तोडे

जास्त त्यामूळे त्याला काही करता येत नव्हते. खोली ठरवून सुध्दा तो तिकडे जात नाही. त्याला कावाखाण्यात वाटणारी सुरक्षितता त्या झोपडपट्टीत मिळणार नव्हती. जो समाजाशी आणि आसाशी करावा लागणार संघर्ष यातून दगडूची स्वभाविकता जाणवते नंतर निर्माण झालेला आई व सई यांच्यातील भांडणात त्याचे मन अस्वस्थ होते. सई आपल्याशी ऐवढी चांगली वागणारी आईशी का भांडत असे याचे कारण त्याला समजत नाही परंतु दोघातल्या कुणाचे चुकते हे मात्र दगडूला समजत नाही.

शिक्षणासाठी संगमनेर च्या बोर्डिंग मध्ये असताना एक घटना घडते तिचा दगडूच्या मनावर खोल परिणाम होतो तोंड दावून बुक्क्याचा मार सहन करावा लागत होता. परंतु एके दिवशी तो प्रकार बघून मनात धुसपसनारा लाव्हारस अचानक बाहेर येतो. बोर्डिंगच्या दरवाज्यापाशी येतो त्यावेळी एका खोलीतून पोरांच्या गाण्याचा आवाज बाहेर येतो. दाराच्या फटीतून पाहतो तर ते आतिल दृश्य पाहून कमालीचा हलतो. "नऊ, दहा वर्षांची माझी छोटी बहिण नाचत आहे आणि पोरं आनंदात गात आहेत हे दृश्य एका शृंगारिक लावणीवर बहिण नाचत असते." (२०) हे पाहून दगडू हबकतो जो दगडू हमेशा खाली मान घालून, आपमान, दुःख सहन करणारा अचानक मनावरचा ताबा सुटून जो पोरांना झोडपून काढतो. यामध्ये एक दलित भावांच्या काय वेदना असतात याचे चित्रण झाले आहे परंतु हे होऊन जो आकांत झाला पाहिजे होता तो करत नाही. मनावर असणारा दलित्वाचा बोज त्याला रडण्याशिवाय काहीच करू शकत नव्हता. मनात राग येऊन सुध्दा काही करू न शकलेला दगडू आपल्या वेदना दाबणे हे त्याच्या स्वाभावाचा गुणधर्म होऊन गेलेला आहे. संघर्ष करण्याची त्याच्यामध्ये धमक नसते मरगळलेल्या मनाने जगत असतो.

ज्या चळवळीत दगडू लहानाचा मोठा होतो तेथे राजकारण आणि समाजकारण ह्यांच्या रेषा एकमेकीत गुंतलेल्या. जन्मल्याबरोबर पार्टीचे कार्ड मिळे. त्यांची इच्छा नसताना त्यांना स्विकारावी लागे. पी.एस.पी. ची निवडणूक लागलेली असते त्याचे निशाण "झाड" असते. दगडू बाकीच्या समाजवादी कार्यकर्त्याबरोबर एका खेड्यात गेलेला असतो अर्थात बोर्डिंगमधील प्रत्येक मुलाला वेगवेगळी गावे नेमून दिलेली असतात जेवणाची वेळ झाली तेव्हा मला महारवाड्यात जेवायला पाठविल गेल बाकीचे समाजवादी मित्र कुठं बरं जेवायला गेली असतील ह्याचा शोध दगडू मनाशी घेत असतो. ह्याच दरम्यान गावी आणणाभाऊ साठे "अकलेची गोष्ट" हा वग देवळापुढे पाहिलेला ह्या वगावर तशी बंदी. ह्या कलापथकाने अनेक गीते शिकवलेली "दोलतीचा राजा, उठून सरज्या हाक दे शेजाऱ्याला रे, शिवारी चला ! किता आम्ही धरतीची लेकरं भाग्यवान" (२१) यातून दगडू चे राजकिय आकर्षण जाणवते असे जरी असले तरी दगडू कोणाच्या कम्युनिस्ट पार्टीत काम करायचा नाही त्याच्या मनामध्ये असणारी भितीची भावना जाणवते. कोणतेही काम करण्यासाठी त्याला दुभंगलेपणा त्यामध्ये आड येत असे.

पण अशा वाटचालीतून आज जीवन जगणारे दया पवार वेगळे वाटतात आपल्या स्थिरावलेल्या जीवनाच्या संदर्भात दया पवार लिहितात, "लौकीक दृष्टीनं पाहिलं तर मी सुखी माणसाचा सदरा घातलाय, तसंच कुणाला ही वाटेल, महिना सातशे आठशे रुपये पदरात पडतील अशी सरकारी खात्यात नोकरी आहे. तीही ऑडिटरची मायबाप सरकारना भाड्यान का होईना, सबबमध्ये घर दिलय. सुशिक्षित बायको आहे. दोन मुली शिकताहेत आपलं नाव पुढं चालवावं म्हणून आंगाखाद्यावर

पाच-सहा वर्षांचा मुलगा खेळतोय. मोठ्या मुलीचे लग्न झालंय मागच्याच वर्षी तिला मुलगा झाला. म्हणजे चाळीशीत मी आजोबा झालोय. माझ्याकडे पाहून हे खरे वाटत नाही. एकदंरीत वेल मांडवाला चाललाय ”(२२) यातून त्यांच्या विदा अवस्थेत व वास्तवचे दर्शन घडते आहे.

दगडू हा दुभंगलेपणाच्या ओझ्याखाली वाढला त्यामूळे त्याला काही करता आले नाही. राग आला तर दाबून त्यावर मात करून जगावयचे. त्याच्या अंगी असणारे दुबळेपणा जाणवतो. राजकारणाबद्दल अकर्षण असताना सुध्दा तो तिकडे जात नाही. पाठ फिरवतो. आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराला तोंड न देता त्याच्याकडे पाठ फिरवून निमूटपणे सहन करत जीवन जगतो हे त्याचे व्यक्तीमत्त्व प्रत्येक प्रसंगात पाहावयास मिळते.

संदर्भ- सुची

- १) कसबे (स) मिलिंद - १५७ "दया पवार साहित्यिक माणूस आणि मित्र झोत प्रकाशन पुणे प्रथमावृत्ती-१९९७ पृ. २
- २) पवार दया - "कोडवाडा" मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. तृतीयावृत्ती-१९९४- पृ. ३
- ३) पवार दया - 'बलुत' ग्रंथाची प्रकाशन-दादर, मुंबई सहावी आवृत्ती-१९९५ पृ. ७८
- ४) पवार दया - कोडवाडा" मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे तृतीयावृत्ती-१९९४- पृ. १
- ५) पवार दया - बलुत' ग्रंथाची प्रकाशन-दादर, मुंबई सहावी आवृत्ती-१९९५ पृ.१०५
- ६) उनि. - पृ. १४१
- ७) पवार दया - कोडवाडा" मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. तृतीयावृत्ती-१९९४- पृ. १८
- ८) उनि. - पृ. २०
- ९) डोळस (डां) वसंत - "दलित साहित्या प्रेरणा आणि स्वरूप" दिल्लीपराज प्रकाशन-पुणे प्रकाशन-१९९२पृ ९३
- १०) (सं) नलगे (प्रा) चंद्रकुमार, पानवापणे (डां) गंगाधर - सुरेश एजन्सी पुणे-द्वितीयवृत्ती १९९३ पृ.५७
- ११) पवार दया - कोडवाडा" मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे तृतीयावृत्ती-१९९४- पृ. ४७

- १२) पवार दया - बलुत' ग्रंथाची प्रकाशन-दादर, मुंबई
सहावी आवृत्ती-१९९५ पृ.१०१
- १३) धोंगडे(डाँ) रमेश वा. - "दलित आत्मचरित्रे साहित्या आणि समाज"
मधुराज पब्लिकेशन्स प्रायव्हेट लिमिटेड
प्रथमआवृत्ती १९९२ - पृ. ३०.
- १४) उनि., - पृ. ३१
- १५) पवार दया - 'बलुत' ग्रंथाची प्रकाशन-दादर, मुंबई.
सहावी आवृत्ती-१९९५ पृ. ५९
- १६) कुसरे-कुलकर्णी (प्रा.डाँ) सौ. भारती - "दलित स्कथने:साहित्यरुप
विजय प्रकाशन नागपूर.
प्रथमावृत्ती-१९९१ पृ. ५७
- १७) पवार दया - बलुत' ग्रंथाची प्रकाशन-दादर, मुंबई.
सहावी आवृत्ती - १९९५ पृ. ४
- १८) डोळस (डाँ) वसंत - "दलित साहित्य प्रेरणा आणि स्वरुप"
दिलीपराज प्रकाशन-पुणे प्रकाशन-१९९२पृ.९२
- १९) पवार दया - बलुत' ग्रंथाची प्रकाशन-दादर, मुंबई.
सहावी आवृत्ती-१९९५ पृ.१४४
- २०) उनि. - पृ. १०४
- २१) उनि. - पृ. १५१
- २२) डोळस (डाँ) वसंत - "दलित साहित्य प्रेरणा आणि स्वरुप"
दिलीपराज प्रकाशन-पुणे प्रकाशन-१९९२पृ-९२